

**მასალები K-79 ხელნაწერის  
შედგენილობისათვის<sup>1</sup>  
MATERIALS FOR THE STRUCTURE  
OF MANUSCRIPT K-79<sup>2</sup>**

**თამაზ დევიძე**

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი  
ქუთაისი, საქართველო

**Tamaz Devidze**

Akaki Tsereteli State University  
Kutaisi, Georgia

**ABSTRACT**

A liturgical source (“Lenten Triodion”) of an interesting structure, identified as K-79, has been preserved at the Kutaisi Historical Museum. According to the colophon, the text is of Giorgi Mtatsmindeli’s redaction. The manuscript has not yet been studied and published. The description of the manuscript, published in 1953, is incomplete and inaccurate. In the proposed article, we present materials that demonstrate an interesting picture in terms of the structure as well as the editorial affiliation of the text of “Lenten Triodion” in K-79.

Comparison of the text with parts of the manuscript Par-5 (the first part of which is an important source of the “Lenten Triodion” by Giorgi Mtatsmindeli) helped us determine the structure of the manuscript, the editorial affiliation of the text, and the authors of individual hymns. The discussed material is valuable for a complete description of the manuscript, which, for its part, will enable us to identify sources of the text and its structure.

At this phase of research, it is safe to specify that the manuscript K-79 contains several redactions of the text of “Lenten Triodion” and in view of the liturgical practice, a number of changes have been introduced into the hymn translated by Giorgi Mtatsmindeli.

**საკვანძო სიტყვები:** ქართული ხელნაწერები, მარხვანი, ხელნაწერის შედგენილობა, რედაქციული კუთვნილება.

**Keywords:** Georgian manuscripts, Lenten Triodion, Manuscript structure, editorial affiliation.

<sup>1</sup> კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (PHDF-21-7582)..

<sup>2</sup> This research has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (PHDF-21-7582).

### შესავალი

ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში არაერთი მნიშვნელოვანი ხელნაწერია დაცული. მათ შორისაა ერთი საინტერესო შედგენილობის ლიტურგიკული ძეგლი („მარხვანი“), რომელიც აღნიშნულია ლიტერით K-79. ხელნაწერი შეუსწავლელი და გამოუცემელია.

ხელნაწერის აღწერილობა გამოქვეყნდა 1953 წელს ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომში. აღწერილობა შეადგინა და დასაბეჭდად მოამზადა მუზეუმის მეცნიერ-მუშაკმა ევსევი ნიკოლაძემ. აღწერილობის თანახმად, ხელნაწერი დათარიღებულია XV-XVI საუკუნეებით. ტექსტი შესრულებულია ეტრატზე და მოიცავს 240 ფურცელს, ხელნაწერი ნაკლული და დაზიანებულია (ნიკოლაძე 1953: 218).

ანდერძის თანახმად, ხელნაწერი შეიცავს „მარხვანის“ წმინდა გიორგი მთაწმინდელის მიერ შესრულებულ რედაქციას:

„იწყებიან წმიდანი ესე და სულთა სარგებელნი მარხვანი მეზუჭრისა და ფარისევლისაჲ. ლოცვა (ყავთ) ნეტარისა მამისაჲ გიორგი მთაწმინდელის(თვს, რომელმან) თარგმნა წმიდანი ესე მარხვანი და მე მ(ისითა მად)ლითა გამიმარჯოს“ (K-79, 1r).

K-79 ხელნაწერზე მუშაობა 2018 წელს დავიწყეთ. ტექსტის შესწავლამ ცხადყო, რომ ხელნაწერის აღწერილობა ნაკლულია და არ არის ზუსტი. ნუსხა რთული შედგენილობისაა, არაერთ შემთხვევაშია გათვალისწინებული ცალკეულ საგალობელთა გვიანდელი თარგმანები და რედაქციები.

ხელნაწერის შედგენილობისა და ტექსტის რედაქციული კუთვნილების დადგენაში დიდი დახმარება გაგვიწია საგალობელთა შედარებამ Par-5-ში გამოვლენილ პარალელურ ტექსტებთან.

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული უნიკალური კრებული – Par-5 სამი ნაწილისაგან შედგება და შეიცავს „მარხვანის“ ტექსტის წმინდა გიორგი მთაწმინდელისა და არსენ ბერის (ელინოფილურ) რედაქციებს (თაყაიშვილი 1933: 32-36).

Par-5 ხელნაწერის უნიკალურობა შეპირობებულია იმ ფაქტითაც, რომ მასში მოცემულია გიორგი მთაწმინდელის „მარხვანის“ ვრცელი რედაქცია. გვიანდელ ხელნაწერებში დასტურდება გარკვეული ცვლილებები, რომლებიც, უპირველეს ყოვლისა, ტექსტის შემცირებას გულისხმობს (ხევსურიანი 2001: 76).

Par.5 ხელნაწერი შეიცავს ტექსტის ახალ (ელინოფილურ) რედაქციასაც, რომლის საფუძველსაც პირველ ნაწილში მოცემული ვარიანტი წარმოადგენს.

### მეთოდები

ხელნაწერის შედგენილობის დაზუსტებისა და ტექსტის რედაქციული კუთვნილების განსაზღვრის მიზნიდან გამომდინარე, გამოვიყენეთ აღწერითი და შედარებითი ანალიზის მეთოდები. აღწერითი მეთოდის საშუალებით აღწერეს ცალკეული საგალობლები, განვსაზღვრეთ მათი შედგენილობა. აღწერისას მასალა შედარებითი ანალიზის მეთოდის გამოყენებით შევაჯერეთ Par-5-ში დადასტურებულ რედაქციებთან, რისი

საშუალებითაც გამოვლინდა არაერთი სტრუქტურული თუ რედაქციული ხასიათის ცვლილება.

საეკლესიო ღვთიმსახურებას აწესრიგებს ტიპიკონი. სწორედ ტიპიკონის განვითარება განაპირობებს არაერთ მასალობრივ და სტრუქტურულ ცვლილებას, რომლებიც K-79-ში დასტურდება. მსგავს ფაქტთა ანალიზისათვის ვისარგებლეთ ინტერდისციპლინარული მეთოდით, რომელმაც საინტერესო დასკვნების გამოტანის საშუალება მოგვცა.

### **შედეგები**

წინამდებარე პუბლიკაციაში წარმოდგენილი მასალა კიდევ უფრო ნათლად წარმოაჩენს „მარხვანის“ ტექსტის შედგენილობის რთულ და საინტერესო სურათს K-79 ხელნაწერში.

დადგინდა, რომ არეულია ხელნაწერის გვერდები; არაერთ შემთხვევაში გათვალისწინებულია „მარხვანის“ ელინოფილური რედაქცია და, ლიტურგიკული პრაქტიკიდან გამომდინარე, წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის საგალობლებში არაერთი სტრუქტურული ცვლილება დასტურდება; ხელნაწერში შეტანილია ზატიკისა და წლიური ციკლის წეს-განგებანი.

### **მსჯელობა**

ე. ნიკოლაძის აღწერილობის მიხედვით, ხელნაწერში შეტანილია საგალობლები:

„1. „გალობანი მეორედ მოსლვისანი, თარგმნილნი არსენისაგან. – დღესა მას სამინელსა უცხოდა მოსლვისა შენისასა ვძრწი მომგონებელი...“ (19v-24r).

2. „გალობანი ანდრია კრიტელისანი, თარგმნილნი არსენისაგან. – უგალობდით უფალსა, რამეთუ დიდებით დიდებულ არს...“ (162v-163v).

3. „მეხუთისა შვდელისა ხუთშაბათისა სტიქარონნი სინანულისანი. მწუხრი უწინარეს დიდთა გალობათასა ბერძულსა ანბანსა ზედა ჩავლენ, ვითარ ესე თვთეულისა მუხლისადა დაგვსუამს ასოდ თვსი. – მინდა ცრემლთა ავოცად...“ (163v-164v).

4. „გალობანი ბაიადობისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულეზრ: ოსანა ქრისტე, კურთხეული ღმერთი...“ (196r-197v).

5. „სამფსალმუნი დიდისა ოთხშაბათისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულეზრ: ოთხშაბათსა ვგალობ. – კლდესა ზედა...“ (205).

6. „გალობანი დიდისა ხუთშაბათისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულეზრ: გრძელსა გალობასა ვგალობ. — ზღუად მეწამული...“ (209r-210).

7. „სამფსალმუნი წმიდისა დიდისა პარასკევისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულეზრ: პირველსა შაბათსაცა შენდა აღვიმსთობთ...“ (216r-217r).

8. „ოთხფსალმუნი დიდისა შაბათისანი, რომელთა თავნი იტყვან: შაბათსა ვგალობ დიდსა. – შეცვულ იქმნა, გარნა არა დაშთა მჯეცისა მკერდსა იონა...“ (226r-227r).

9. „ახლად თარგმნილი უსაკუთრესითა სიტყვთა ეფრემის მიერ ბრძანებითა ბერისა ანტონის ტბელისადათა. – აღდგომისა დღე არს...“ (230v-232v).

10. „გალობანი გოდებისათჳს ღუთისმშობლისა დაფლვასა ზედა ღ'თივგუამოვანთა ჳორცთა უფლისა ჩუჴნისა იესო ქრისტესა გოლგოთას, ბერძულნი, დიდსა პარასკევსა მწიხრსა სერობად... მიმწუხრი. – დაბადებულთა შენთა ცხონებად ინებე...“ (234v-236v).

11. „გალობანი დიდისა შაბათისანი. – ჟ შენდა, მაცდურო, ჯოჯოხეთო ბნელო...“ (236v-238r)

12. „იბაკონი წმიდისა ღუთისმშობლისანი, რომელნი ითქმიან წინაშაბათსა ხარების, რომელსა დაუჯდომელ ეწოდების. განგებად და ვედრებად წმიდისა ღ'თისმშობლისა მიმართლოცვისა მის დაუდჯომელისა, რომელსა მჴურვალედ აღასრულებენ საბერძნეთისა ეკლესიანი, თქმულნი წმიდისა რომანოს მგალობელისანი. – ზეშთა ბრძოლისა ჩემისათჳს...“ (240v) (ნიკოლაძე, 1953: 218-219).

დამოწმებულ აღწერილობაში გამოყოფილია ის საგალობლები, რომლებიც გვიანდელ რედაქციებს ეკუთვნის. ზოგიერთ საგალობელს არა აქვს მითითებული ზუსტი გვერდი, ხელნაწერზე მუშაობამ კი ცხადყო, რომ ზოგ შემთხვევაში გვერდის ნომერი არასწორადაა მითითებული, ასევე, გამორჩენილია არაერთი ჩანართი გვიანდელი რედაქციებიდან:

**1. „გალობანი მეორედ მოსლვისანი, თარგმნილნი არსენისაგან. – შემწე და მჴსნელ. დღესა მას საშინელსა უცხოჲსა მოსლვისა შენისასა ვძრწი მომგონებელი...“ (19r-24r).**

„გალობანი მეორედ მოსლვისანი“ დიდმარხვის მოსამზადებელი პერიოდის, კერძოდ, ხორციელის კვირიაკის, ცისკრის განგების ნაწილია. საგალობელთა ავტორია წმინდა თეოდორე სტუდიელი. საგალობელთა სახელწოდება, ძლისპირი და ხმა დასტურდება 19r გვერდზე.

ე. გაბიძაშვილთან მეორედ მოსვლის საგალობლების გვერდები სწორადაა მითითებული (გაბიძაშვილი 2011: 416).

**2. „მეხუთისა შვიდეულისა ხუთშაბათსა სტიქარონნი სინანულისანი. მწუხრი უწინარეს დიდთა გალობათასა ბერძულსა ანბანსა ზედა ჩავლენ, ვითარ ესე თვთეულისა მუხლისადა დაგჴსუამს ასოდ თჴსი. – მინდა ცრემლთა აჴოცად...“ (163v, 161r-162r).**

არსებულ აღწერილობაში ეს საგალობლები მითითებულია წმინდა ანდრია კრიტელის სინანულის დიდი კანონის შემდეგ, სტრუქტურული თვალსაზრისით კი, მეხუთე შვიდეულის ოთხშაბათის მწუხრის განგების ნაწილია. ამას მოწმობს „სტიქარონსა ზედა დასდებლების“ ამგვარი დასათაურების არაერთი ფაქტი K-79-სა და Par-5 ხელნაწერებში. მაგალითად, K-79 ხელნაწერში, დიდი სამშაბათის მწუხრის განგებაში, „სტიქარონსა ზედა დასდებლები“ დასათაურებულია ამგვარად: „სტიქარონნი წმიდისა დიდისა ოთხშაბათისანი“ (K-79, 203v); Par-5 ხელნაწერში, დიდი ოთხშაბათის მწუხრის განგებაში, დასტურდება მსგავსი სახელწოდება: „სტიქარონი დიდის ხუთშაბათისანი“ (Par-5, 262v). საეჭვოა ისიც, რომ „დიდი კანონის“ წინ შესასრულებელი საგალობლები მოცემული იყოს მის შემდეგ, რადგან ამ შემთხვევაში დაირღვეოდა წეს-განგებათა ბუნებრივი მიმდევრობა.

162v გვერდზე იწყება ანდრია კრიტელის „დიდი კანონი“. აღწერილობაში მითითებულია, რომ კანონის ტექსტი სრულდება 163v

გვერდზე. „დიდი კანონის“ ტექსტი, მოცულობიდან გამომდინარე, ცხადია, 162v-163v გვერდებზე სრულად ვერ დაეტიოდა. ამ ფაქტის ახსნა ორი მიზეზით იქნება შესაძლებელი: 1) თუ ხელნაწერის გვერდები არეულია; 2) ის გვერდები, რომლებზეც „დიდი კანონის“ ტექსტის დანარჩენი ნაწილი ეწერა, დაკარგულია.

მუშაობის პროცესში დაზუსტდა, რომ 163r-164v გვერდზე დადასტურებული ტექსტი საცისკრო გალობანის (სამსაგალობლის) ფრაგმენტია და არ არის „დიდი კანონის“ ნაწილი. ამის საილუსტრაციოდ დავიმოწმებთ ტექსტს:

„მატკობელი და დააცხვრნეს კმანი საცთურისანი.

სულისა წჳმათა მიერ მზესა ქუჭშე ყოველივე დაათრვეთ, მწნენო, და გლოვად მრავალმრთეებისა განსდევნეთ ქუეყანით, ყოვლადქებულიო.

ჴ გუნდნო მოციქულთანო, დამბადებელსა ქრისტესა, რადთა მადიდებელთა თქუენთა და ნამუშავეთა მოწყალე გუჭქმნეს.

ვითარცა ქრისტეს მუშაკთა, ყოველნი ცისკიდენი მოიმუშაკენით, მოციქულნო, და ნაყოფსა მას მათსა მოისთულებენ სამარადისოდ.

თვთმთავარო მოსაყდრეო, ყოვლადმღიერო, სამებაო წმიდაო, მამაო, სიტყუაო და სულო, გუაცხოვნენ სამწყსონი შენნი მარადის.

გიხაროდენ, ცეცხლისფერო საყდარო, გიხაროდენ სასანთლეო, გიხაროდენ, მთაო წმიდაო, გიხაროდენ ღირსო ქრისტეს დედაო“ (K-79, 163r).

163r-164v გვერდზე დასტურდება მეოთხე გალობის („მესმასა“) ნაწილი, მერვე გალობა („აკურთხევდითსა“) და მეცხრე გალობა („ადიდებდითსა“).

მეხუთე შვიდეულის ხუთშაბათის განგების ტექსტის კვლევამ ცხადყო, რომ 163-ე ფურცელი უნდა მოთავსდეს 160-ე და 161-ე ფურცლებს შორის. 160v გვერდზე იწყება დიდი ხუთშაბათის „ხუედრნი“, რომლის გაგრძელებაც დასტურდება ჩვენ მიერ განხილულ 163r გვერდზე. ამ შემთხვევაში მესამე გალობის მეორე ტროპარი, რომლის დასასრულიც ზემოთ დავიმოწმეთ, ამგვარ სახეს მიიღებს:

„ათორმეტ ძალმან ქრისტეს ქადაგმან სახიობად იგი საღმრთოდ გვგალობეს და(163r)მატკობელი და დააცხვრნეს კმანი საცთურისანი“ (K-79, 160v-163r).

აღსანიშნავია ისიც, რომ მეხუთე შვიდეულის ხუთშაბათის „ხუედრნი“ აერთიანებს გალობათა ორ სხვადასხვა ვარიანტს. ამას მოწმობს სინგურით შესრულებული პირველი გრაფემა ტროპარში „ჴ გუნდნო მოციქულთანო“ და მის გასწვრივ აშიაზე მითითებული დაქარაგმებული სახელი თჳე. სინგურითაა შესრულებული ორი ტროპარის დასაწყისი მომდევნო, მერვე და მეცხრე გალობებში. პირველი ნაწილის ავტორი, იოსები, მითითებულია 160v გვერდზე. ამ საგალობელთა ავტორები და დასაწყისები დასტურდება Par-5 ხელნაწერში 237v გვერდზე.

მამასადამე, თანმიმდევრობის შეცვლისა და, შესაბამისად, აღწერილობაში დადასტურებული უზუსტობის მიზეზი გახდა ხელნაწერის გვერდების არევა.

**3. „გალობანი ანდრია კრიტელისსანი, თარგმნილნი არსენისაგან. — უგალობდით უფალსა, რამეთუ დიდებით დიდებულ არს...“** (162v, 164-175v).



„დიდი კანონის“ ტექსტი არსენ იყალთოელის მიერაა ნათარგმნი. გალობათატროპარებსშორისჩაერთვისბიბლიურიჰიმნები(საგალობლები).

ე, გაბიძაშვილს K-79 ხელნაწერში შეტანილი საგალობლებიდან მხოლოდ ორი აქვს მოხსენიებული: 1) მეორედ მოსვლის საგალობლები, რომელთა შესახებაც ზემოთ აღვნიშნეთ; 2) საგალობელნი ანდრია კრიტელისა, რომელთა შესახებაც, ევს. ნიკოლაძის აღწერილობის თანახმად, მითითებულია, რომ დასტურდება K-79 ხელნაწერის 162v-163v გვერდებზე (გაბიძაშვილი 2011: 452).

**4. „გალობანი ბაიაობისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულებრ: ოსსანა ქრისტე, კურთხეული ღმერთი...“ (196r-197v).**

ბაიაობის კვირიაკის ცხრა გალობა დასტურდება Par-5-ის მესამე ნაწილში, კერძოდ, 255r-256v გვერდებზე. საგალობლების ავტორია კოზმან მონაზონი.

**5. „ორფსალმუნი დიდისა სამშაბათისანი, რომლისა თავნი იტყვან ბერძულებრ: სამშაბათსა. – გალობაჲ წ. ბრძანებასა მას მძლავრებრივსა...“ (202r).**

წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციაში (Par-5, 195v) დასტურდება სამგალობიანი ვარიანტი, მერვე და მეცხრე გალობებს წინ უძღვის მეორე გალობა („მოიხილესა“). ტექსტი ელინოფილური რედაქციისაა და დასტურდება par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში, 259v გვერდზე. საგალობელთა ავტორია კოზმან მონაზონი.

**6. „სხუანი. ჳმაჲ დ გუერდი. იხილეთ, იხილეთ...“ (202r-203r).**

დიდი სამშაბათის ორსაგალობელს მოჰყვება გალობათა მეორე, სამგალობიანი, ვარიანტი. K-79 ხელნაწერის 202-ე ფურცელი დაზიანებულია, იკითხება მხოლოდ მერვე გალობის ძლისპირი „მთასა ზედა...“. საგალობელთა ტექსტი წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციისაა და დასტურდება Par-5-ში, 196r-197r გვერდებზე. აღსანიშნავია, რომ K-79-ში ამ გალობათა შემოკლებული ვარიანტი გვაქვს, ტროპართა რაოდენობა შემცირებულია, აკლია Par-5 ნუსხის პირველ ნაწილში დადასტურებული ტროპარები: მეორე გალობას – ორი ტროპარი: „ჳ, უსაზღვროდ კაცთმოყუარებანი...“ (Par-5:196v) და „ყოველი უწყი, ყოვლისა მეცნიერ ხარ...“ (Par-5, 196v); მერვე გალობას – ოთხი: „განაბრწყინვე ლამპარი და...“ (Par-5, 197v), „შაბათისა და ჳამთრისა სივლტოლითა...“ (Par-5, 197v), „ელვის სახედ გულისჳმა ყავ უფლისა...“ (Par-5, 197v) და „მო-რაჲ-ვიდეს მსაჯული ბევრეულთა ძალთა თანა“ (Par-5, 197v); მეცხრე გალობას – ოთხი: „ვინმე უწყის მამაჲ შენი, შენსა გარეშე...“ (Par-5, 197v), „მაშინ საყდარი დაიდგნენ და წიგნნი განეხუნენ...“ (Par-5, 197v), „მოვალს ყოველთა მსაჯული, რაჲთა...“ (Par-5, 197v) და „ვითარცა კრავი უმანკოდ...“ (Par-5, 197v).

**7. „სამფსალმუნი დიდისა ოთხშაბათისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულებრ: ოთხშაბათსა ვგალობ. – კლდესა ზედა...“ (205r-205v).**

ტექსტი არ არის წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციისა, დასტურდება Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში, 261v გვერდზე. სამფსალმუნის ავტორია კოზმან მონაზონი.

**8. „სხუანი ჳუედრნი. განძლიერდითსა დ. ლოცვამან ანნა. აღსასრულისა ყოველთასა ჟამი არს...“ (205v-206v).**

დიდი ოთხშაბათის ცისკრის განგებაში, მსგავად დიდი სამშაბათის ცისკრისა, დასტურდება გალობათა ორი ვარიანტი. ტექსტი წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციას ეკუთვნის და დასტურდება Par-5 ხელნაწერის I ნაწილში, 199r-200r გვერდებზე. K-79-ის გადამწერი ამ შემთხვევაშიც ამცირებს გალობებში ტროპართა რაოდენობას. მესამე გალობას აკლია ერთი ტროპარი: „შენ ხარ საზრდელი...“ (Par-5, 199v); მერვე გალობას – „შენ ხარ ზატიკი...“ (Par-5, 199v); მეცხრე გალობას – ერთი ტროპარი: „რაღათა აჩუენო უსაზღვროდ იგი სიმდაბლე...“ (Par-5, 199v).

**9. „გალობანი დიდისა ხუთშაბათისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულეზ: გრძელსა გალობასა ვგალობ. – ზღუად მეწამული. მოკუჭთილი ჰკუჭთს მეწამულსა. ყოველთ მიზეზმან და ცხოველობისა წყარომან...“** (209r-210v).

პარალელური ტექსტი დასტურდება Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში, 263v გვერდზე. სამსაგალობლის ავტორია კოზმან მონაზონი. K-79-ში დასტურდება ძლისპირთა ორი ვარიანტი: პირველი, რომელიც მხოლოდ დასაწყისითაა მოცემული და მეორე, სრული ვარიანტი. პირველად მითითებულია ის ძლისპირები, რომლებიც ტექსტის გიორგისეულ რედაქციაში დასტურდება „ზღუად მეწამული...“ (შდრ. Par-5, 202r). მეორე ძლისპირი მოცემულია სრულად და ემთხვევა Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში დადასტურებულს (შდრ. Par-5, 202r).

**10. „დიდსა ხუთშაბათსავე ხუედრნი გ გუერდი. რაჟამს ესმა მო. ქორმან დაგებულმან დღეს მოწაფითურთ შეგიწყნარა“** (210v-211r).

დიდი ხუთშაბათის განგებაშიც საცისკრო გალობათა ორი ვარიანტი დასტურდება. მეორე ვარიანტი წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციაა და დასტურდება Par-5 ხელნაწერის I ნაწილში, 203r-204r გვერდებზე. ტექსტი ამჯერადაც შემცირებულია. თითოეულ გალობას აკლია ხუთ-ხუთი ტროპარი: მეოთხე გალობას – „ნეტარ არს შემწყნარებელი უფლისა სარწმუნოებით...“ (Par-5, 203r), „გიყუარს და ჰყიდი, იუდა...“ (Par-5, 203r), „უღმრთოებად ღმრთისმკლველთა მათ...“ (Par-5, 203r), „ტაკუკად ღმრთივშუენიერად აქუს...“ (Par-5, 203r), „ჯორცი და სისხლი საუფლოდ...“ (Par-5, 203r); მერვე გალობას – „დაჰგლაზაკენ და დაჰმსდაბლდი...“ (Par-5, 203v), „ერთმან თქუენგანმან მიმცეს მე...“ (Par-5, 203v), „საყუარელი მოწაფე წამისყოფითა...“ (Par-5, 203v), „შემდგომად მიღებისა პურისა მის...“ (Par-5, 203v), „საუკუნითგან დაფარულნი საქმენი...“ (Par-5, 203); მეცხრე გალობას – „დიდ და ყოვლადწმიდა ზატიკ ჩუენდა არს ქრისტე ღმერთი...“ (Par-5, 203v), „მოიღე პური, აკურთხე და უჩუენე...“ (Par-5, 203v), ვენაჟმან ჰეშმარიტმან რქუა რტოთა...“ (Par-5, 203v-204r), „პურმან ზეცათამან, ქრისტემან...“ (Par-5, 204r), „ნუმცა მექმნების დასაჯელ...“ (Par-5, 204r).

**11. „სამგსალმუნი წმიდისა დიდისა პარასკევისანი, რომელთა თავნი იტყვან ბერძულეზ: პირველსა შაბათსაცა. შენდა აღვიმსთობთ...“** (216r-217r).

ტექსტი არ არის წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციისა, დასტურდება Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში, 267r-267v გვერდებზე. ძლისპირები ამ შემთხვევაშიც გაორებულია. დასაწყისების სახით

მოცემულია Par-5-ის პირველ ნაწილში დადასტურებული ძლისპირები (შდრ. Par-5, 206r), ხოლო სრული სახით მოცემულია ძლისპირები, რომლებიც აღნიშნულ გალობებს პარიზული ნუსხის მესამე ნაწილში ახლავს (შდრ. Par-5, 267r).

**12. „ოთხსაღმუნნი დიდისა შაბათისანი, რომელთა თავნი იტყვან: შაბათსა ვგალობ დიდსა. – მუცლად იღო. შეცვულ იქმნა, გარნა არა დაშთა მცეცისა მკერდსა იონა...“ (226r-227r).**

ტექსტი არ ეკუთვნის წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციას, დასტურდება Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში, 270v-271r გვერდებზე. სამსაღმუნის ავტორია კოზმან მონაზონი. დასტურდება ძლისპირთა ორი ვარიანტი: პირველი, რომელიც დასაწყისების სახითაა მოცემული, Par-5-ის პირველ ნაწილში დადასტურებულს ემთხვევა (შდრ. 209v-210r). რაც შეეხება მეორე ვარიანტს, ის მოცემულია სრულად და დასტურდება Par-5-ის მესამე ნაწილში (შდრ. 270v-271r). VII და IX გალობათა ძლისპირები, რედაქციათა მიხედვით, იდენტურია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ისინი დუბლირებულია, ჯერ დასტურდება მათი დასაწყისები, შემდეგ კი – სრული ვარიანტები.

230r-232v გვერდებზე მოცემულია აღდგომის კვირიაკის საგალობლები.

**13. „კვრიაკესა ცისკრად, წარდგომაჲ, რამოდენიცა გინდეს, პირველისა ჯმისა წარდგომათაგან თქ. იბაკოჲ. მჯდომარე. ცისკარსა მსთუად მოვიდა...“ (230r-230v).**

აღდგომის საგალობელთა პირველი ნაწილი მოიცავს, იბაკოს („ცისკარსა მსთუად მოვიდა...“), კონდაკს („დაღაცათუ ნებსით თვსით...“), იკოსს („პირველ მზისა მზე დაჰდა ოდესმე საფლავად...“). იბაკოსა და იკოსის ტექსტი თანხვედრა მარხვანის პარიზული ნუსხის პირველსა და მესამე ნაწილებში დადასტურებულს. რაც შეეხება იკოსს, K-79-ში დასტურდება ტექსტის შედარებით ახალი რედაქცია:

„მზისა შემოქმედი რაჲ მზე საფლავსა შთაჰდა ჯორცითა, ცისკარსა მოვიდეს მენელსაცხებელნი ძიებად მისა და ურთიერთარს იტყოდეს: მივისწრაფოთ ჩუენ შემურვად ჯორცთა ცხორების მომცემელთა დაცემულისა ადამისა, აღმადგინებელთა საფლავსა შინა მყოფთა, მოვედით უკუე მივისწრაფოთ და თაყუანისვსცეთ მას და ნელსაცხებელი ძლუნად მიუპყრათ შეხუეულსა სუდართა და ჯმავყოთ: აღდეგ, მეუფეო, დაცემულთა აღმადგინებელო, აღდეგ და განაზნიენ მტერნი აღდგომისა შენისანი“ (Par-5, 215r-215v);

„პირველ მზისა მზე დაჰდა ოდესმე საფლავად, რომელსა მიეგბნეს განთიად და ეძიებდეს, ვითარცა დღესა მენელსაცხებელნი დედანი და ურთიერთარს ღაღადებდეს, მოვედით, ჰ მეგობარნო, და დავასხათ სულნელი ჯორცთა მათ დაფლულთა, ცხორებაჲ შემოსილთა, ჯორცთა – აღმადგინებელთა ადამ დაცემულისაჲთა, რომელნი წუთლა სხენან სამარებსა, წარვიდეთ, ვისწრაფოთ, ვითარცა მოგუთა, და თაყუანისვსცეთ და მიუძღუანოთ მიჰრონი, ვითარცა ძლუნნი არა სახუჭვლითა, არამედ სიდონითა წარგრავნილსა და ვიხილოთ და და ჯმავყოთ: აღდეგ. ჰ მეუფეო, რომელნი დაცემულთა მისცემ აღდგომასა“ (K-79, 230v).



მაშასადამე, K-79 ამ შემთხვევაშიც ახალ რედაქციას ანიჭებს უპირატესობას.

**14. „ახლად თარგმნილი უსაკუთრესითა სიტყვთა ეფრემის მიერ ბრძანებითა ზერისა ანტონის ტბელისაჲთა. – დღესა მას აღდგომისასა. აღდგომისა დღე არს... განვიწმიდნეთ საცნობელნი და...“ (230v-231v).**

ხელნაწერში შეტანილი აღდგომის საცისკრო გალობათა შესახებ, აღწერილობის გარდა, მითითებულია ასევე კ. კეკელიძესთან (კეკელიძე 1960: 268).

დუბლირებულია ძლისპირები, მოცემულია ერთი და იმავე ტექსტის ორი რედაქცია, ერთი – გიორგისეული, მეორე – ეფრემისეული. პირველი მათგანი დასტურდება დასაწყისის სახით.

**15. „ღუთისმშობლისანი, აღდგომისანი, დიდისა კვრიაკისა თანა. – აღდგომისა დღე არს. აღდგომისა მხილველი ძისა ღმრთისა შენისა იხარებდ...“ (231v-232v).**

ეს საგალობლები მოჰყვება აღდგომის დღესასწაულის საცისკრო კანონს. თითოეული გალობა შედგება ძლისპირისა და ორი ტროპარისაგან. Par-5-ის მესამე ნაწილში ეს ტროპარები შეერთებულია ზემოთ განხილულ აღდგომის ცისკრის კანონთან, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მისი ნაწილია და თითოეულ გალობაში მოცემულია ორი ბოლო ტროპარის სახით. ეს გარემოება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ხელნაწერის წყაროების განსაზღვრისათვის.

**16. „გამოავლინე დგუერდი. „ჯორცითა მიიძინე, ვითარცა მკუდარმან...“ (232v).**

მოცემულია ორი მუხლის სახით. არ დასტურდება Par-5-ის პირველ ნაწილში.

**17. თუესა მარტსა 9. წმიდათა ორმოცთა (232v-233v).**

Par-5 ხელნაწერიც ცხადყოფს, რომ მარხვანში შემდეგ ცალკეულ დღესასწაულთა წეს-განგების შეტანა უცხო მოვლენა არ ყოფილა. ტიპიკონის მიხედვით, ორმოცი სებასტიელი მოწამის მსახურება მეოთხე რანგისაა. დიდმარხვაში სულ რამდენიმე დღესასწაულია ისეთი, რომელთა მსახურებაც მარხვის უნიკალურ მსახურებას უერთდება. ასეთ შემთხვევებს აწესრიგებს „მარკოზის თავები“, რომლის მიხედვითაც, ორმოცი სებასტიელი მოწამის ხსენება შეიძლება მოიწიოს მეექვსე შვიდეულის ორშაბათამდე, ამათგან სამ შემთხვევაში, დიდმარხვის განზოგებას (მეოთხე შვიდეულის ოთხშაბათს), მეხუთე შვიდეულის ხუთშაბათს (როდესაც ცისკრის განგებაში სრულდება ანდრია კრიტელის სინანულის დიდი კანონი) და მეხუთე შვიდეულის შაბათს (ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის დაუჯდომლის შაბათი), ორმოცი სებასტიელი მოწამის განგება იცვლის ადგილს, უერთდება მახლობელ დღეთა განგებას (მარხვანი 1901: 11).

უძველეს იადგარში მითითებულია, რომ ორმოცი სებასტიელი მოწამის განგების აღსრულებოდა დიდმარხვის მე-4 შაბათს. იქვეა დაზუსტება, რომ ორმოცი მოწამის ხსენება 9 მარტსაც აღინიშნება (უძველესი იადგარი 1980: 137).

K-79-ში შეტანილი 9 მარტის მსახურების ტექსტი ნაკლულია, დასტურდება მხოლოდ მწუხრის განგება და ცისკრის განგების ნაწილი. პირველი გალობის ტექსტი წყდება 233v გვერდზე, მომდევნო გვერდზე მოცემულია, სავარაუდოდ, დიდი პარასკევის განგების ნაწილი:

„მ, სულგრძელებასა შენსა, ქრისტე მაცხოვარ, რომლითაცა მოჰკალ სიკუდილი და აცხოვნენ სულნი ჩვენი“ (234r).

ორმოცი სებასტიელი მოწამის მსახურების ტექსტი არ დასტურდება Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში, რომელშიც მოცემულია წმინდა იოანე ნათლისმცემლის თავის პირველად და მეორედ პოვნის განგება (Par-5, 292r-292v), რომელსაც, რანგობრივი თვალსაზრისით, უტოლდება 9 მარტის განგება. აღნიშნული წეს-განგებები მარხვანის საგალობელთა ორგანული საკუთრება არ არის, მათი შეტანა კრებულში განპირობებულია ამ მსახურებათა შესრულების თავისებურებებით, რომელთა შესახებაც ზემოთ აღვნიშნეთ.

**18. „გალობანი გოდებისათჳს ღმრთისმშობლისა დაფლვასა ზედა ღმრთივგუამოვანთა ჳორცთა უფლისა ჩუჴნისა იესო ქრისტესა გოლგოთას, ბერძულნი, დიდსა პარასკევსა მწუხრსა სერობად... მიმწუხრი. – დაბადებულთა შენთა ცხონებაჲ ინებე...“** (234v-236v).

თარგმანი ეკუთვნის წმინდა ეფრემ მცირეს. ამ საგალობელს ლ. ხაჩიძემ მიუძღვნა სპეციალური კვლევა. სტატიაში აღმნიშნულია, რომ ტექსტი მოსდევს წმინდა ეფრემის მიერ თარგმნილ აღდგომის კანონს Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში:

„აქვე, ხელნაწერის 269r-ზე იწყება ეფრემის აქამდე უცნობი თარგმანი – დიდი პარასკევისათვის განკუთვნილი ჰიმნოგრაფიული კანონი. კანონის გასწვრივ, აშიაზე, მიწერილია კანონის ავტორისა და მთარგმნელის სახელები – თეოფანე, თარგმანი ეფრემ“ (ხაჩიძე 1991: 140).

სტატიაში K-79 ხელნაწერი ნახსენებია მხოლოდ აღდგომის კანონთან მიმართებით, ისიც კ. კეკელიძის მიერ ხელნაწერის მოხსენიების გამო.

K-79-ში არ არის მითითება საგალობელთა ავტორისა და მთარგმნელის შესახებ, თუმცა მხოლოდ არსებული აღწერილობიდანაც ცხადია, რომ ერთსა და იმავე ტექსტთან გვაქვს საქმე.

საგალობლის ტექსტი, Par-5 ხელნაწერის მიხედვით, გამოქვეყნდა დასახელებულ პუბლიკაციაში (ხაჩიძე 1991: 140).

**19. „გალობანი დიდისა შაბათისანი. რომელმან დაჰფარა. მ შენდა, მაცთურო ჯოჯოხეთო, რამეთუ განაღე...“** (236v-237v).

დიდი შაბათის საცისკრო გალობანის ეს ვარიანტი წმინდა გიორგი მთაწმინდელის მიერაა ნათარგმნი. დასტურდება Par-5 ხელნაწერის პირველ ნაწილში, 209r-210r გვერდებზე. K-79-ში არ არის შეტანილი მეორე გალობა, რომელიც დასტურდება პარიზულ ნუსხაში. ეს გარემოება ტიპიკონის ჩამოყალიბების პროცესითა და საღვთისმსახურო პრაქტიკითაა შეპირობებული. ტექსტი ნაკლულია, წყდება მერვე გალობის მეორე ტროპარზე.

**20. „[...]აბრაჰამისი იგი კარავსა მისსა შეწყნარებაჲ ღმრთისაჲ...“**

238r გვერდზე გამოვლინდა ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ხარების დღესასწაულის წეს-განგების ფრანგმენტი, კერძოდ, საცისკრო კანონის

დასასრული (მე-7 გალობის დასასრული, მერვე და მეცხრე გალობები). გალობათა ტექსტს მოჰყვება გამოავლინე.

**21. „იბაკონი წმიდისა ღვთისმშობლისანი, რომელნი ითქმიან წინაშაბათსა ხარების, რომელსა დაუჯდომელ ეწოდების. განგება და ვედრება წმიდისა ღვთისმშობლისა მიმართლოცვისა მის დაუდჯომელისა, რომელსა მკურვალედ აღასრულებენ საბერძნეთისა ეკლესიანი, თქმულნი წმიდისა რომანოს მგალობელისანი. – ზეშთა ბრძოლისა ჩემისათვის...“** (238r-240v).

Par-5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში ეს ტექსტი მოცემულია 287v-290v გვერდებზე. შედარება ცხადყოფს, რომ K-79-ში მოცემულია საგალობლების სხვა რედაქცია. პარიზულ მარხვანში ტექსტის უფრო ვრცელი ვარიანტი დასტურდება. საგალობლებს წინ შედარებით მოკლე ტექსტი უძღვის: „იბაკონი წმიდისა ღვთისმშობლისანი“ (Par-5, 288r), მაგრამ მანამდე მოცემულია დიდმარხვის მეხუთე შვიდეულის შაბათის წეს-განგების ტიპიკონური მითითებები (Par-5:287v).

K-79 ში დადასტურებული მითითება აღნიშნულ საგალობელთა შესრულების დროის თაობაზე მეტად საინტერესოა. ტიპიკონის თანახმად, ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის დაუჯდომელი აღესრულება დიდმარხვის მეხუთე შაბათს, როგორც ეს პარიზულ ნუსხაშია მითითებული: „შაბათსა მეხუთე შვიდეულისასა“ (Par-5, 287v). აღდგომის დღესასწაულის მომრაობიდან გამომდინარე, აღნიშნული მსახურების შესრულების დრო არ არის დამოკიდებული ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ხარების დღესასწაულზე.

### **დასკვნები**

ხელნაწერის გვერდები არეულია, რამაც გამოიწვია უზუსტობანი არსებულ აღწერილობაში, ეს, უპირველეს ყოვლისა, ეხება ანდრია კრიტელის სინანულის დიდ კანონს.

ხელნაწერში დასტურდება გვიანდელი რედაქციის გაცილებით მეტი ჩანართი, ვიდრე ეს აქამდე იყო შენიშნული.

ძლისპირთა დუბლირების ფაქტები ორი რედაქციის შეჯერებითაა შეპირობებული.

ხელნაწერში გამოვლინდა წლიური ციკლის ორი მსახურების (ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ხარებისა და ორმოცი სებასტიელი მოწამის ხსენების) განგების ფრაგმენტები.

### **გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა**

**გაბიძაშვილი 2011:** გაბიძაშვილი ე., ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ლიტურგიკა. ჰიმნოგრაფია, 5. თბილისი, 2011.

**თაყაიშვილი 1933:** თაყაიშვილი ე., პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიმუში. პარიზი, 1933.

**კეკელიძე 1960:** კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია. ძველი მწერლობა, ტ. I. თბილისი, 1960.

**მარხვანი 1901:** მარხვანი. ტფილისი: სტამბა ექვთიმე ხელაძისა, 1901.

**ნიკოლაძე 1953:** ნიკოლაძე ე., ხელნაწერთა აღწერილობა. ტ. I, თბილისი, 1953.

**უძველესი იადგარი 1980:** უძველესი იადგარი. გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა და ლ. ხევსურიანმა. თბილისი, 1980.

**ხაჩიძე 1991:** ხაჩიძე ლ., ეფრემ მცირის უცნობი თარგმანი. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1, 137-154.

**ხევსურიანი 2001:** ხევსურიანი ლ., გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის მარხვანის ავტოგრაფული ნუსხის საკითხისათვის. ლიტერატურული ძიებანი, 22. თბილისი, 2001, 75-83.

**K-79:** ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ფონდის №79 ხელნაწერი.

**Par-5:** პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ფონდის №5 ხელნაწერი.